

МАРИЯ АНГЕЛОВА-АТАНАСОВА (Велико Търново)

НЯКОИ НАБЛЮДЕНИЯ НАД ГЕОГРАФСКАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ И ТОПОНИМИЯТА В ПРОИЗВЕДЕНИЯТА НА ПИСАТЕЛИТЕ ОТ ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА

Литературното наследство на Търновската книжовна школа, както и останалата старобългарска и среднобългарска книжнина, дават възможност за редица интересни литературни, лингвистични и историографски изследвания. За ономаста те са благодатно поле за работа, тъй като в една част от тях — житията, усещането за автентичност се постига с помощта на много собствени имена, преди всичко имена на селища, реки, местности. Силно впечатление прави вариантността на имената, което дава възможност да се вникне в причините за това разнообразие. Тя може да бъде обусловена от разнообразието в езиковата практика на народа, от стремеж към художествен изказ, което налага избягване на повторенията, или от синонимията на географските термини в състава на собственото име. С тази работна теза пристъпваме към по-подробен анализ на имената в част от житиеписните творби. Основно е проучен ономастичният материал в Пространно житие на Иван Рилски от Евтимий Търновски, съпоставен с имената от Народното житие на същия светец, Житие с малка похвала от Димитър Кантакузин, Проложно житие на Иван Рилски от Стишния пролог, Разказ за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир от Владислав Граматик и Пространно житие на деспот Стефан Лазаревич от Константин Костенечки.

Безспорно едно от първите имена на селища, което привлича вниманието на изследвача с вариантността и честотата си на употреба, е името на гр. София. Известно от I в. пр. н. е. като Сердика /Сардика, при което Сердика е у латински, а Сардика у гръцки автори¹, по времето на Пресиян и Борис то е заместено от името Средец в резултат на народна етимология, впоследствие изместено от името София, първоначално име на църквата „Св. София“, впоследствие име на махалата около нея, а по-

късно и ойконим². В Пространното житие на Иван Рилски от Евтимий името на града е споменато няколко пъти: 7 пъти е записано *Срѣдецъ*³, 1 път *Срѣдечьскыи... гра*⁴ и едно производно от селищното име /СелИ/-въ *прѣдѣлкѣ сѣще Срѣдечьскыихъ*⁵. В два съседни абзаца на с. 132 срещаме ойконима *Средец* и варианта *Средечки град*, при което е възможно тълкуване на географския термин *град* като „крепост“ или „укрепено селище“. Като познаваме стремежа на Евтимий към художествен изказ, бихме могли да приемем, че разнообразието тук е съзнателно търсено, за да се избегне повторението. Тъй като Народното житие на Иван Рилски, писано през XII в. вероятно в Рилския манастир, познато в преписи от XV в., е послужило в известна степен като основа на житието, писано от Евтимий, не е без значение да отбележим, че в него имаме 2 пъти въ *Срѣци градѣ*⁶ и 1 път *Срѣдъчьскыи... гра*⁷. Можем да приемем, че тези варианти са повлияли на употребите у Евтимий. В Житие с малка похвала за Иван Рилски, създадено през втората половина на XV в. от Димитър Кантакузин, във всяко друго отношение повлияно от житието на Евтимий, намираме безспорно влияние на оригинала (3 пъти *Срѣдъць* и 4 пъти *Срѣдъчьскыи градѣ*⁸). До този извод стигаме и когато сравняваме употребите на ойконима *Търново*.

Вариантите на ойконима *Средец* у Евтимий и Кантакузин ни дават известно основание да мислим, че през XIV и XV в. ойконимът *Сердика* вече е излязъл от употреба, а *София* още не е бил създаден, но второто предположение се опровергава от Витошката грамота на Иван Шишман от около 1382 г. и от една дубровнишка грамота от 1376 г., в която е записано името *София*. В същото време безспорен интерес за нас представляват данните за доста късната употреба на най-старото име *Сердика*. През XVI в. софиянецът Матей Граматик пише: „Такава е местността и в самата ѝ сърцевина се намира преславният и достохвален *град София*, наречен днес *Сардикийски* и *Средецьки*“⁹. В това съчинение срещаме няколко пъти името *Средец* и производни от него, което ни кара да мислим, че авторът предпочита неговата употреба, защото като местен човек той е под силното влияние на езиковата практика. В този смисъл по-специално внимание заслужават онези пасаж, в които имаме успоредна употреба на различни варианти. Например в заглавието четем: „Житие и живот, повест и сказание за светия и славен Христов мъченик Никола Нови, пострадал в славния *град Сардикийски*, наречен *Средец*,... написано от последния между дядите Матей, граматик и ламбардий на същата велика църква *Сардикийска*“¹⁰; и по-нататък: „Така... постепенно стигна до *Средецката земя*“ (=област)¹¹; „Този *Средец*, както казахме, е един от прочутите градове в *Македония*“¹²; „*Средец* се намира недалеч, в пределите, така да се каже, на *Голяма Европа*...“¹³. Цитираните откъси от житието хвърлят известна светлина върху противоречивата ономастична информация. Авторът явно е използвал възможните варианти на името не от стилистични съображения, а от стремеж към точност. Творбата е рядък документ, отразяващ сложните процеси, свързани с динамиката на

топонимичната система. Тя свидетелства, че през XVI в. името *Средец* било в известен смисъл анахронизъм, използвало се е като СелИ заедно с ойконима София, но заедно с това е могло да се използва и с по-широко значение — не само за населеното място, но и за прилежащата му околност. Тази практика е довела до постепенното му специализиране само във второто значение и окончателно отмиране на първото, към което трайно се закрепва по-новото име. Това е твърде дълъг процес на постепенно разширяване на значението, което първоначално довежда до създаване на деривати, използвани и като синоними. В конкретния случай това начало можем да видим в Народното житие на Иван Рилски и Житието на Иван Рилски от Евтимий. Цитираните по-горе данни у Матей Граматик представят една много по-късна и значително по-усложнена ономастична картина. Името *София* започва да се налага и да измества *Средец*, макар предходният етап на замяна *Сердика-Средец* да не е още напълно завършил. Завършила е само първата му фаза, довела до изоставяне на ойконима *Сердика*/*Сардика* и съхраняване само на деривата *Сардикийски град* с разширено значение — населеното място и околността му, който функционира успоредно с деривата *Средецки град* със същото значение. Такива промени са закономерност, а не изключение. В топонимията има стотици аналогични случаи на промяна на името поради промяна в ономастичното му значение, напр. ВИ *Джулюница* е станало СелИ *Джулюница*, а реката се нарича с дериват от първоначалния хидроним *Джулюнишка река*. ВИ *Златарица* — СелИ *Златарица* и ВИ *Златаришка река*. ВИ *Боха* — МИ *Боха* и ВИ *Бохот*. Този процес при собствените имена има своята аналогия в полисемията и омонимията, получена в резултат на разпадане на полисемията в апелативната лексика. Спецификата на собственото име /СИ/, което трябва да диференцира, при това във от контекст, който изключва двусмислие, налага бързото анулиране на омонимия от този тип при СИ, при което най-често старото име е оставало свързано с по-новото си, по-широко значение, а старото значение е изразявано с нова езикова форма. Отделните етапи се преливат един в друг, стари форми съжителстват с нови, използвани като техни синоними, при това в някои случаи можем да наблюдаваме съжителство на стари имена и техни деривати с нови имена и техни деривати, от което ономастичната картина твърде много се усложнява. На такъв факт сме свидетели у Матей Граматик, който употребява като синоними ойконимите *София*, *Средец*, *Средецки град*, *Сардикийски град*. Налице са всички звена от многоетапния преход на имената от старо към ново с изключение само на най-първото — *Сердика*, у Евтимий, Димитър Кантакузин, Владислав Граматик, както и в Народното житие, селището е записано само като *Средец* и *Средецки град*, защото в съответния период това са били най-употребяваните форми.

Името на град Търново е също така богато засвидетелствано. У Евтимий имаме "къ свои прѣславнии гра^а Трънѡвъкъ" и "къ Трънѡвъ велицѣмъ гра^акъ"¹⁴, а у Д. Кантакузин срещаме 7 пъти Тръновъ/Трѣновъ¹⁵, 1 път градъ

Търновъ¹⁶ и 2 пъти Търновскѣи ... градъ¹⁷. У Вл. Граматик имаме 5 пъти Търновъ/Търновъ/в Търновъ¹⁸ и 1 път ѿ Търнов'скаго славнаго града¹⁹. Двете употреби в житието на Иван Рилски от Евтимий са в близки пасажи. Авторът разказва, че цар Иван Асен замислил „за по-голяма чест и утвърждаване на царството си да пренесе мощите на преподобния отец в своя преславен град Търнов“²⁰. Малко по-късно той подчертава, че цар Иван Асен се „връща спешно в своя царски град и започва да изгражда църква на името на светеца въ славнѣмъ градѣ Трапезици“²¹. Словоупотребите у Евтимий показват, че името Търнов през XIV в. все още функционира като свободно съчетание от прилагателното Търнов и съществителното град, поради което то е могло да бъде разкъсвано, за да бъдат добавени епитетите като велик, преславен, царстващ и др. или словоредът му да бъде променен чрез инверсия. По отношение на значението му пък Евтимий документира, че СелИ може да се употребява в тесен и в широк смисъл. В тесен смисъл вероятно то е означавало само царевград Търнов /=Царевец днес/, както допуска и Н. Ковачев²², а в широк смисъл е включвало и принадлежащите към него квартали, какъвто е бил вероятно Трапезица. Впрочем археолозите все още не са уточнили какъв е бил статусът на Трапезица през средните векове, тъй като все още не са правени системни археологически проучвания. Това налага по-сериозно вглеждане в писмените извори. Цитираният текст у Евтимий точно е повторен в приписка на Вл. Граматик към Житие с малка похвала от Димитър Кантакузин — „въ славнѣмъ градѣ Трапезици“²³. В Проложно житие на Иван Рилски от Стишния пролог е записано „в градъ Трапезици“²⁴, а в най-старата служба на Иван Рилски е записано „въ градъ Трапезицѣ“²⁵. Тези случаи на съжителство в един и същ текст у един и същ автор на имената град Търнов и град Трапезица, допълнени от факта, че на гъсто населения някога Царевец археолозите са открили основите на 23 средновековни църкви, а на почти непроучения хълм Трапезица досега са разкрити основите на 17 църкви, са довели археолога Й. Алексиев до логичното предположение, че „Трапезица е била гъсто застроена — типична градска част на столицата“²⁶. Впрочем не е лишено от основание и предположението на Кр. Миятев, че Трапезица не е била населена и „нейно главно предназначение е било да служи за убежище на градското население в случай на опасност“²⁷. Терминът град, отбелязан в БЕР със значение „голямо населено място“, е променил доста семантичния си обем. Литовското *gardas* 'ограда' и чеш. *hrad* 'ограда; яз' подсказват посоката на този развой от първоначално 'ограда' — 'оградено, укрепено място, крепост' — 'укрепено селище' — 'голямо селище'. Причините за тези промени са екстралингвистични — укрепеното селище дава сигурност на жителите си и е предпоставка за разрастване. Този преход се е извършил постепенно и вероятно в продължение на векове запазената стара форма на термина е съвместявала старо и ново значение, но днес е много трудно от контекста да извлечем информация какво значение е влагал отделният автор. Поради тази причина, а вероятно и под влияние на

съвременното значение на термина *град*, ние сме склонни да го тълкуваме преди всичко като 'голямо населено място' или най-общо 'населено място'. Възможната синонимия в случаи като *Средец-Средецки град*, *Търнов-Търновски град* подхранва илюзията ни, че в XIV в. терминът е имал вече днешното си значение. Налице са обаче случаи, които доказват несъстоятелността на тая теза. Такъв текст имаме у Кантакузин: „Простира властта си, грады крепки разарае /правилно преведено 'разорявайки силните крепости'/, захваща царства и господства”²⁸. В Проложното житие на Иван Рилски от Стишния пролог имаме контекст, който предполага значение 'крепост', макар че е преведено 'град': „... в началото на своето царуване обнови и укрепил срутените български градове”²⁹. Очевидно е, че в редица случаи имаме основание да предполагаме съхраняване на старо значение или съвместяване на старо и ново значение, както е у Кантакузин. В конкретния случай относно средновековния град *Трапезица* разсъжденията ни могат да се опрат на приписката на Вл. Граматик към текста на Кантакузин. Докато авторът на Житие с малка похвала на Иван Рилски пише: „... мощите на светеца ги държеше град Търнов”³⁰, преписвачът Владислав Граматик, известен с енциклопедичните си познания и с подчертания си стремеж „към историческа точност, по-голяма конкретност и яснота в историческия разказ”³¹, добавя в полето на книгата: „Знае се, че мощите на светеца не са били в самия Търнов, а са лежали в съседния до него славен град Трапезица”³². Явно е, че в средата на XV в., когато са творили двамата книжовници, името *Търнов* се е употребявало с по-тясно и с по-широко значение. В по-тясно значение го употребява Вл. Граматик, за който *град Търнов* и *град Трапезица* са сходни неща, т. е. терминът *град* употребен в значение 'населено място'. В по-широко значение го е употребил Д. Кантакузин — с името *Търнов* той нарича разрасналия се царевград Търнов, който включва и Трапезица. Впрочем обобщаващото значение на името Търнов, включващо двата съседни населени хълма, както и специализираното име Трапезица за единия от тях, е причина за допълнително диференциране на царевград Търнов първоначално чрез епитетите *царстващ*, *царев*, а впоследствие чрез субстантивирание с *-ец* в топонимична функция — чрез името *Царевец*.

Разширяването на ономастичното значение на първоначалното име наблюдаваме не само при имената на София и Търново. Такава тенденция показват почти всички многократно засвидетелствани в старобългарската литература СелИ: *Никопол* и *Никополски град*, *Бдин* и *Бдински град*, *Филипол*, *Филиполски град*, *Филипов град*. Последният пример подсказва, че вариантността на имената освен от екстралингвистични, може да бъде обусловена и от лингвистични причини. Една от тях е народната етимология, която е не само факт, но и фактор в системата на СИ, както и в апелативната лексика. Промяната на имената поради народна етимология създава техни варианти, които са мотивирани за съответния носител на езика и това ги прави предпочитани и им създава шансове да се наложат. Красноречив пример е името *Средец* от *Сердика*.

В този смисъл е безполезно да се спори какво означава Средец — 'в средата на полуострова', както приемат Цанкова-Петкова и Ангелов, или 'в средището на българската държава' според Й. Иванов³³. Безспорното е осмислянето с понятието за 'среда', което се е оказало решаващо при адаптирането на чуждото име. По тази логика старинното име *Етърски път* в Лясковец (от ВИ *Етър*, старото име на *Янтра*) става *Ветърски път*, а впоследствие и *Вятърски път*, тъй като окончателно се адаптира към местния говор. МИ *Слан пунар*, което пази архаичното *слан* 'солен', става *Слам пунар* — *Сламка пунар*. В народните песни *Адрианполис* става *Дряно поле*. Стотици подобни примери доказват, че в топонимичната система е налице тенденция към мотивираност на името, а народната етимология е едно от средствата, чрез които тя се реализира³⁴. Важно условие за проявяването ѝ е нестабилността на имената поради липса на юридически документи, карти, справочници, които съдействат за трайно закрепване на името и създават условия за онимизация на апелатива. Когато такива документи липсват, устойчивостта на името е обусловена единствено от честотата на употреба.

Вариантност наблюдаваме и при името Рила. Първоначално то е било име само на реката, макар че в Народното житие на Иван Рилски, у Евтимий, Кантакузин и Вл. Граматик е използвано двойко — в някои случаи за реката, а в някои за планината, през която тази река тече³⁵. Тази смесена практика е съпътствана от дериватите *Рилска гора* и *Рилска пустиня*, с които се назовава планината. Например у Евтимий четем: "пѹстыня Рылскыѣ житѣлѣ"³⁶; у Кантакузин: "въ Рыл'сцѣѣ горѣ", "въ Рыл'скою вѣхѣдетъ гороу"³⁷; у Вл. Граматик: "въ Рыл'сцѣѣ поустыни", "въ поустыни Рыл'скою"³⁸. Произволността на тези имена доказва тяхната вторичност и първичността на ВИ. Този постепенен преход от ВИ към Сели е така добре очертан в изследваните произведения, че подтиква изследвача да го представи чрез символи в една схема. Ако приемем с X да означаваме първоначалното име, с X_1 и X_2 производните от него, бихме могли да си представим прехода така:

	река	река+близката околност	планина
I етап:	X — Рила	—	—
II етап:	X	X	—
III етап:	X	$/X/$	X/X_1 Рилска гора
IV етап:	X_2 — Рилска река —		X

Тази схема може да бъде опростявана или усложнявана поради комбинираното действие на лингвистични и екстралингвистични фактори, от които зависи утвърждаването на едно име или изчезването му. Приложена към историята на ойконима София, тя ще бъде многократно усложнена с появата на Y , Y_1 , Y_2 , Z .

Житието на Иван Рилски от Евтимий и свързаните с него произведения представят доста употреби на термина *гора* в състава на СИ и в изолирана употреба. Любопитно е, че у Евтимий той е както в

значение 'планина', така и 'планински дял'. В същото време в Народното житие имаме 5 употреби на термина *планина* и 4 на *гора*, докато Евтимий предпочита *гора* и *пустиня* и няма нито една употреба на *планина*. Това е интересен факт поради безспорното влияние на Народното житие върху творбата на Евтимий и явно се нуждае от още данни и може да бъде обект на друго проучване. От допълнително проучване се нуждаят още множество лингвистични факти, свързани с възникването, функционирането и промените в СИ и географската терминология. Извършеният дотук анализ само на част от имената и свързаните с тях термини въпреки ограничения им брой позволява да се направят следните изводи:

1. Вариантността на имената не е само стилистично обусловена, макар в някои случаи да я осъзнаваме именно така. Тя е по-скоро резултат от ниската степен на онимизация в условията на слаба документираност, при които гаранция за утвърждаването на едно име може да бъде само честотата на неговата употреба.

2. В някои случаи вариантността е резултат от промени в значението на географските термини, както е в *град*, или на синонимия на термините, както е в *гора/планина/пустиня*.

3. Вариантността на имената може да бъде пряко свързана с разширяването на ономастичното значение, което по правило е бавнопротичащ процес и не се осъзнава от носителите на езика. Такъв развой е явен при имената *Търново* и *Рила* и малко по-скрит при *Сердика-Средец*. Многоетапността на този развой може да бъде представена чрез символи в опростена схема.

4. Народната етимология също може да бъде причина за създаване на нови варианти на СИ и дори за пълната им подмяна.

БЕЛЕЖКИ

¹ Б. Георгиев. Триадица или Триядица. — Български език, 1989, кн. 2, 174—175.

² Пак там.

³ Й. Иванов. Български старини из Македония, С., 1908, с. 118—126, 130, 131, 132.

⁴ Й. Иванов. Пак там, с. 132.

⁵ Й. Иванов. Пак там, с. 118.

⁶ Й. Иванов. Жития, С., 1936, с. 33, 36.

⁷ Й. Иванов. Пак там, с. 36.

⁸ Й. Иванов. Пак там, с. 86-95.

⁹ С т а р а българска литература. Житиешни творби, IV, С., 1986, с. 316—317.

¹⁰ Пак там, с. 308.

¹¹ Пак там, с. 314.

¹² Пак там, с. 314.

¹³ Пак там, с. 316.

¹⁴ Й. Иванов. Български старини из Македония, С., 1908, с. 132.

¹⁵ Й. Иванов. Жития, С., 1936, с. 86, 95, 97, 98, 101.

¹⁶ Пак там, с. 95.

- ¹⁷ Пак там, с. 97, 98.
- ¹⁸ Пак там, с. 74, 77, 79, 84.
- ¹⁹ Пак там, с. 75.
- ²⁰ С т а р а българска литература, т. IV, Житиписни творби, С., 1986, с. 132.
- ²¹ Пак там, с. 132; Й. И в а н о в. Жития, с. 132.
- ²² Н. К о в а ч е в. Търново—Велико Търново. — Трудове на Великотърновския университет, 1968, т. 4, с. 539—565.
- ²³ Й. И в а н о в. Жития, с. 97.
- ²⁴ Й. И в а н о в. Български старини из Македония, с. 113.
- ²⁵ Пак там, с. 105.
- ²⁶ Й. А л е к с и е в. Славният град Трапезица. — в. Борба, 9.III.1989 г., бр. 10.
- ²⁷ По цит. съч. на Й. А л е к с и е в.
- ²⁸ Й. И в а н о в. Жития, с. 98.
- ²⁹ Й. И в а н о в. Български старини из Македония, с. 113.
- ³⁰ С т а р а българска литература, т. IV, Житиписни творби, С., 1986, с. 159.
- ³¹ И с т о р и я на българската литература, т. I, С., 1963, с. 367.
- ³² С т а р а българска литература. Цит. съч., с. 561.
- ³³ Б. Г е о р г и е в. Цит. съч.
- ³⁴ М. А н г е л о в а - А т а н а с о в а. Проблемът за устойчивостта на местните имена. — В: Славистични проучвания, В. Търново, 1988 г., с. 8.
- ³⁵ Й. И в а н о в. Жития, с. 34, 86, 74, 78, 84; БСМ, 124, 126.
- ³⁶ Й. И в а н о в. БСМ, 132.
- ³⁷ Й. И в а н о в. Жития, 97, 98.
- ³⁸ Пак там, с. 75, 76.